

A második világháború végének hetvenötödik évfordulójára

- megemlékezés a WJLF-en

-

2020.09.02 18 h.

Nagy Péter Tibor:

A felszabadulás napját Európában 1945 májusában ünnepeljük, de nem szabad elfelejtenünk, hogy emberek százmilliói számára a háború egészen nyár végéig tartott. Japán 1945 májusában még saját területének többszörösét tartotta megszállva s elképzelhetetlen mértékű elnyomásban tartotta Kelet-Ázsia és Észak-Óceánia népeit. Japán a háború során az indonéz lakosság majd hat százalékának, a kínai lakosság majd négy százalékának, az indokínai lakosság négy százalékának, a burmai lakosság majdnem két százalékának (összesen mintegy huszonötmillió ellenségnek nyilvánított civil és katona) haláláért volt felelős, s Japán maga is elveszítette lakosságának majd hat százalékát. Japán – hónapokkal az európai nácizmus veresége után – még több milliós – erősen fanatizált, s döntő kontinentális vereséget még nem szenvedett hadsereggel szállt szembe elsősorban az amerikai hadsereg, nyár végére pedig az egész antifasiszta koalíció katonáival – visszautasítva a kapitulációra vonatkozó ajánlatot.

Hetvenöt évvel ezelőtt, a Los Alamos-i kísérleti robbantással 1945 júliusában ért véget a világtörténelem addig leghatalmasabb tudományos vállalkozása, augusztusban bevetették a két atombombát, Japánt kapitulációra kényszerítve, milliós veszteségektől mentve meg a következő hónapok potenciális hadműveleti területein élő kontinentális és japán civil lakosságot, s az európai háborúval összemérhető veszteségeket megelőzve a szövetséges hadseregek s a japán hadsereg katonái között. Ezzel együtt azonban történészek és politikusok azóta is vitatják az atombombák kifejlesztésének és bevetésének helyességét, s abban sincs egyetértés, hogy az atomfegyverek jobbá, vagy rosszabbá tették, teszik az 1945 utáni világot.

A japán megszállás alól felszabadult területek nagyobb részén élhetőbb világ jött létre, bár e térséghez kötődik az 1945 utáni történelem legsúlyosabb népiirtása is, s milliárdnyi ember él ma is diktatúrában. Japán a demokratikus világ része lett, de ott is – ahogyan a 2010 utáni Magyarországon – ma is vannak olyan emlékezetpolitikai szereplők, akik az ország második világháborús szerepére pozitívan kívánnának emlékezni. A Wesley János Lelkészképző Főiskola osztozik a nácizmus ázsiai szövetségesei által okozott gyászban, elismeréssel adózik mindazok előtt, akik aktívan szálltak szembe a totalitarizmussal, s külön tiszteleg azon katonák emléke előtt, akik szülőhazájuktól kontinensnyi távolságra az oszthatatlan emberi szabadság ügyéért áldozták életüket. A második világháború végének kérdései iránt érdeklődőket, az emlékezés iránt elkötelezetteket, szakértőket és laikusokat szívesen látunk egy csendes beszélgetésre a kapituláció napján 2020.09.02-án 18 h-kor.

Laczó Ferenc hozzászólása:

Vakító fény: A Hiroshima elleni atomtámadás 75. évfordulójára

A második világháború legvégső fázisában, 1945. augusztus 6-án és 9-én Hiroshima és Nagaszaki városára ledobott atombombák az emberiség történetében új korszakot nyitottak: a 20. század második felét nagyban meghatározó hidegháborús vetélkedés már a nukleáris fegyverkezés irracionális spiráljának jegyében és a nukleáris apokalipszistól való rettegés árnyékában bontakozott ki.

Mindennek fényében ugyancsak meglepő, hogy az amerikaiak által elkövetett atombomba-támadás ténye ugyan közismertnek mondható, de manapság csak ritkán és meglehetősen felszínesen tárgyalta esemény. Számos más témával összevetve az atombomba bevetésének és következményeinek történelmi szakirodalma meglehetősen kis volumenű, emlékezete az elmúlt évtizedekben pedig éppenséggel leáldozóban volt – paradox módon épp mikor a holokausztnak, a második világháború e másik alapkatasztrófájának emlékezetkulturális szerepe jelentősen megnövekedett.

A karakterisztikus eufemizmussal kislánynak (little boy) és kövér embernek (fat man) keresztelt atombombák bevetésével kapcsolatos, olykor heves nyugati viták az elmúlt 75 évben legfőképpen a hatékonyság kérdése körül forogtak. Mennyiben nevezhető e rettenetes és korábban elképzelhetetlen pusztítást végző harci eszköz Japán elleni bevetése – különösen Japán 1945. augusztus közepi kapitulációjára tekintettel – hasznosnak? A két atombomba ledobása mennyiben rövidítette meg a háború záró szakaszát, ily módon hány amerikai és (mondhatni mellel) hány japán katona életét mentette meg, és ez miként viszonyul az általuk okozott pusztításhoz?

Miközben a nyugati nyilvános viták gyakran effajta méricskélő kérdések körül forogtak, a hatékonyság kérdésének tárgyalása elfedi az alaptényt:

a két atombomba teljesen szándékosan okozta több százezer civil halálát, ily módon pedig egyértelműen kimerítette mind a háborús bűn, mind az emberiség elleni bűntett (crimes against humanity) fogalmát.

A hatékonyság tehát ugyancsak félrevezető kritérium. A mérges gázok első világháborús német alkalmazása és az atombomba második világháborús amerikai használata között legfeljebb a kioltott emberélet és az okozott kár nagyságrendjét illetően érdemes különbséget tennünk. Morális szempontból ugyanis lehetetlen. Analógiaként gondolhatunk továbbá a kínzás közelmúltban épp ismét sokat tárgyalt példájára, mely – miközben céljait tekintve egyes esetekben bizonyulhat hatékonynak – szintén rettenetes és egyértelműen elítélendő bűntett.

Fontos tisztázni, hogy míg Hirosima a japán katonaság szempontjából valóban jelentős városnak számított, porig rombolásának tehát voltak harcászati céljai is, Nagaszaki esetében még ezt sem lehet elmondani. Utóbbi várost az amerikaiak szinte véletlenszerűen, részben az aktuális időjárási körülmények hatására választották ki. A tényekhez az is hozzátartozik, hogy Nagaszakira augusztus 9-én ráadásul elvben még pusztítóbb plutónium-bombát dobtak a magasból. Az urániumbomba-támadásnak kitett hirosimai áldozatok száma leginkább azért volt végül mégis magasabb, mert az amerikai elkövetők utóbbi belvárosát gyakorlatilag telibe találták, míg Nagaszaki felett repülve nem sikerült hasonlóan pontosan célozniuk.

Jellemző adalék, hogy az amerikaiak első kísérleti atomrobbantására július közepén került sor az új-mexikói sivatagban, tehát alig három héttel Hirosima szétbombázása előtt. Az atombomba zsúfolt városokkal szembeni bevetésének hatása – tömegek meggyilkolása – e kísérlet után előre borítékolható volt, a sokrétű szörnyű következményeket ugyanakkor lehetetlen volt előre felmérni. Ezek alapján világos, hogy a brutális bűntettnek egyúttal emberkísérlet jellege is volt.

Az atombomba 75 évvel ezelőtti bevetésének eredménye a tömeges anonim halál volt. A százezreken, főként civileken végzett brutális kísérlet emberek tömegeinek azonnali elégéséhez, majd a sugárhatás következtében az ettől még épp megmenekülőket szintén tömeges elhalálzásához vezetett – előbbi áldozatok beazonosítására gyakran nem lehetett mód.

Hirosima és Nagaszaki atombombázása tehát a nem emberhez méltó halál huszadik századi kiemelt példája, e tekintetben leginkább a holokauszt náci megsemmisítő táboraihoz, Vernichtungslagereihez hasonlítható.

Ahogy a nácik főbűne, a holokauszt esetén elmondható, hogy meglehetősen primitív eszközökkel öltek meg milliókat néhány év alatt, az amerikaiak épp hogy a kortárs (amúgy legfőképpen bevándorlók, közismert módon részben épp Magyarországról származó bevándorlók által művelt) tudomány csúcsein állva öltek meg százezreket gyakorlatilag egyik pillanatról a másikra, a sugárzás legtöbb áldozatát szintén tekintetbe véve pedig mindössze néhány hónap alatt.

Utóbbiak sok tízezres számában kétségkívül annak is szerepe volt, hogy a váratlan támadásnak orvosaikkal együtt a helyi kórházak is szinte mind áldozatul estek.

A tömeggyilkolás eszközének felmérése Hirosima és Nagaszaki esetében is külön ledöbbenés forrása: a két bomba, melyek felrobbantása kilométeres körzetüket több ezer Celsius-fokosra hevítette és melyek e rádiuszukban ily módon gyakorlatilag mindent azonnal elpusztítottak, fejenként mindössze néhány köbmétert tett ki. (A little boy és a fat man elnevezésű bombák méretükben alig, inkább csak

formájukban különböztek egymástól.) Miután a szörnyet haló emberek árnyéka több helyen ráégett Hiroshima és Nagaszaki épületeinek maradványaira, hetekig csakis vadvirágok nőttek az emberi csontok és épületromok között.

A két atombomba bevetésére eközben érdemes két folyamat végpontjaként tekintenünk. A talán legnyilvánvalóbb kontextus a világháborús bombázások eszkalációja, melyet a háború európai színterén a németek kezdtek Rotterdam, Coventry és számos további város brutális lebombázásával, és melynek később mások mellett épp a német városok váltak legfőbb áldozataivá.

Köln belvárosából például 1945-re a világhíres Dómon kívül alig maradt valami. Drezda a magyar olvasók számára talán leginkább Kurt Vonnegut népszerű regényéből, Az ötös számú vágóhídból ismert brit–amerikai szőnyegbombázása – mely objektív mércék szerint szintén a háborús bűnök kategóriájába sorolandó, mely azonban Németországban mindmáig élesen átpolitizált és elszomorító módon leginkább csak a revizionista, antifasiszta alapállást elvető jobboldal által ápolt emlékezeti hely – a japán kapitulációt épp fél évvel előzte meg. Hiroshima és Nagaszaki példátlan tragédiája ezen, a Japánhoz tartozó szigetekre is kiterjesztett háborús eszkalációs folyamatnak volt extrém végpontja.

A Hirosimától mintegy 2500 kilométerre lévő Tinian szigetéről B-29-es bombázókkal érkező amerikai tettek már korábban is számos helyen és számos alkalommal bombáztak embereket és városaikat. Az égből való tömeggyilkolás 1945-re szemlátomást sajátos rutinná vált számukra: korabeli interjúik tanúsága szerint nem is igazán érzékelték különbséget korábbi tetteik és az atombomba 1945. augusztusi bevetése között.

A másik releváns kontextus Japán brutális terjeszkedésének szűken véve is másfél évtizedes története.

A Kína elleni, 1931-ben Mandzsúria megtámadásával kezdődő, majd 1937-ben kiterjesztett japán agresszió hatására az általunk második világháborúnak nevezett esemény Ázsiában valójában évekkal hamarabb megkezdődött, mint Európában.

Szűken véve másfél évtizedes japán terjeszkedést említettem az imént, hiszen Korea például már 1910 óta hivatalosan Japán uralma alatt állt és – ettől nem függetleníthető módon – az amerikai atombomba-támadásoknak is számos koreai áldozata volt.

1945 augusztusa tehát a japán expanzió és elnyomás e masszív, a távol-keleti emlékezetpolitikai csatározásokat mindmáig nagyban meghatározó történetének is végkifejlete, a modern kori japán történelem kiemelt fordulópontja – annak ellenére is, hogy a kapitulációt augusztus 15-én bejelentő Hirohito császár uralkodása ekkor végül mégsem ért véget.

Japán katasztrofális veresége, mely a japán imperializmus és militarizmus végét hozta el, egyúttal az amerikai ernyő alatti demokratizálás és a gazdasági felvirágzás kezdetének is bizonyult. Japán háborús veresége mindezt tekintetbe véve nemcsak megérdemeltnek, de bizonyos értelemben (mondhatni német mintára) szerencsésnek is nevezhető. A hódító-felszabadító, a japánokkal mindmáig szoros szövetségben álló amerikaiak rettenetes 1945. augusztusi bűntettét ezért eleinte nem lehetett és később se lett volna ildomos a japán történelemkép egyik központi elemévé tenni.

Ezzel összevethető jelentőségvesztés következett be az Egyesült Államokban is, ahol az elmúlt évtizedek során rendszeresebben emlékeztek meg a második világháború európai hadszíntereiről és

az ottani főellenség, a náci büntetteiről, mint a japán hadszíntérről. Holott a Pearl Harbor elleni támadást követő hadba lépéstől kezdődően az amerikai hadviselésnek legalább annyira központi szintére volt a Csendes-óceán térsége. Amellett is könnyű érveket találni, hogy a háborús évek amerikai főellenségének titulusa is inkább a japánokat, nem pedig a németeket illeti – gondoljunk csak a japán-amerikaiak egyesült államokbeli áttelepítésére és internálására, amely politikának szisztematikusságát tekintve nem volt európai származásúakkal kapcsolatos párja.

Ha szabad rövid prognosztizálásba bocsátkozni, a távol-keleti kapcsolatokat egyre inkább előtérbe helyező amerikai külpolitika tükrében (e hangsúlyeltolódás Barack Obama elnöksége alatt a pivot to Asia kulcsfogalom alatt szerepelt) a közeljövőben e masszív csendes-óceáni front történetének újrafelfedezése várható – bár hasznos történelem annyiban nehezen lesz a második világháborúból, hogy az akkori főellenség immár szövetséges, a japánok által „megerőszkolt” Kína pedig jelenleg Amerika legfőbb riválisa.

E szempontból a távol-keleti emlékezetpolitikai képlet mondhatni továbbra is a hidegháború korabeli európai helyzetre emlékeztet, ahol is a háborús évek főszövetségeséből (Szovjetunió) lett a legfőbb rivális, míg a korábbi főellenségéből lett a legfontosabb szövetséges (Nyugat-Németország).

Mit kezdett az Egyesült Államok és tágabban véve a Nyugat szabad nyilvánossága az atombomba-támadás példátlan tragédiájával?

A Hirosimában történtek rekonstruálására a legjelentősebb korai kísérletet John Hersey (1914–93) népszerű amerikai író és tapasztalt háborús tudósító tette. A misszionáriusok gyerekeként élete első tíz évét Kínában töltő, az olaszországi háborús eseményeket tárgyaló Harangot Adanónak című tényalapú regényéért Pulitzer-díjat is kapó Hersey a háborús években elsősorban a Life és a Time magazinoknak dolgozott.

Az elismert és még mindig csak 32 éves szerző 1946-ban már a New Yorker folyóirat megbízásából látogatott el Hirosimába, jellemző módon gyakorlatilag egyedüli amerikai tudósítóként, hogy beszámoljon a világ első nukleáris támadásának viszonylag rövidtávú következményeiről. (Figyelemre méltó tény, hogy a náci táborok túlélőivel ezzel gyakorlatilag párhuzamosan készültek a legelső interjúk, többek között épp Budapesten.)

Hersey precíz, ugyanakkor szépírói érzékkel megírt, összesen mintegy 20 000 szóból álló riportjának a New Yorker – a folyóirat történetében egyedi kivételként – teljes számot szentelt. A későbbi könyv formában is megjelenő angol nyelvű beszámoló azóta mintegy hárommillió példányban kelt el. A korszak egyik kiemelkedő műfordítójának, Gáspár Endrének (1897–1955) köszönhetően amúgy már 1947-re elkészült Hersey művének magyar fordítása is, amely azonban azóta sajnos gyakorlatilag feledésbe merült. Ami tehát az Egyesült Államokban a huszadik század egyik legismertebb és legjelentősebb klasszikusává avanszált, az idehaza – kortárs fordítása ellenére – szinte semmilyen hatással nem tudott lenni.

Bár leghíresebb művét leszámítva Hersey-t manapság alighanem az Atlanti-óceán túlsópartján is csak kevesen olvassák, a szerző a negyvenes-ötvenes években hat jelentős könyvet is szentelt a második világháború különböző aspektusainak. Michael Rothberg sokirányú emlékezeti kölcsönhatásokat tételező elméletével összecsengő módon *The Wall* (első kiadás: 1950) címen épp ő írta a

holokausztot, illetve konkrétan a varsói gettó történetét tárgyaló legelső híres amerikai regényt is.

Hersey, akit leginkább talán az explicit politikai üzenetek megfogalmazásától tartózkodó szilárd moralistaként lehetne jellemezni, e háborús műveiben határozottan megkérdőjelezte a jó oldalon tett heroikus erőfeszítések domináns amerikai képét.

A győztesek oldalán azóta is sokszor mitizált háborút már kortársként emberi katasztrófaként festette le, többek között – Rutger Bregman a háborúskodással kapcsolatos érveivel összhangban – kimutatva, hogy az amerikai katonák többsége korántsem volt elkötelezett és lelkes harcos, hanem kifejezetten kerülni igyekezett a háborús erőszakban való részvételt.

Számos kortársával ellentétben Hersey az atombomba kapcsán sem bonyolult matematikai képletekről és korszakos tudományos áttörésekről kívánt írni, sokkal inkább a japán városokra hajított atombombák közvetlen hatását próbálta megvizsgálni.

Hogyan érdemes közelíteni Hirosima és Nagaszaki példátlan tragédiájához? Lehetséges egyáltalán beszámolni egy százezrek váratlan halálát okozó eseményről?

Hirosima című beszámolójában John Hersey elsősorban azt próbálta érzékeltetni, hogy mit is éltek át a támadás relatíve szerencsés túlélői. A felrobbantott városba érkezve úgy döntött, hogy egyéni életutakat mutat majd be, hat túlélő összefonódó személyes történetét bontja majd ki.

A sokuk által erősen megvetett japánokat ezzel közelebb tudta hozni amerikai közönségéhez. Helyi orvosok és keresztények kiemelt szerepeltetésével pedig a kulturális távolság érzetét is képes volt csökkenteni – bár ily módon reprezentatív mintával nyilván nem kívánt szolgálni. Azon túl, hogy Hersey valóban elsőként dolgozta fel aktuális és egyetemes jelentőségű témáját, könyvének páratlan sikerét alighanem e humánus döntésének, a megrázó események személyközeli bemutatásának is köszönhetette.

Gondosan megkomponált, a páratlan drámát szikár stílusban előadó könyvének lapjain a pusztítás hirtelenségén, az azt átélők számára is felfoghatatlan kiterjedtségén túl a támadás utáni első órák és napok pokla is részletesen kirajzolódik. A szerző eközben visszatérően érzékelteti, hogy a lebombázott helyeknek még az eseményt követően sem lehetett fogalmuk arról, hogy valójában milyen támadás is érte őket.

„A kórház személyzete arra a meggyőződésre jutott, hogy a nagy bombának valamilyen különös sajátossága lehetett, mert a második napon a kórház helyettes igazgatója lement a pincébe, ahol a Röntgen-lemezeket tartották, és megállapította, hogy valamennyi exponálódott”, tudósít például.

Hersey beszámolója szerint 1946-ban a túlélők – japán nevükön hibakusák, ún. felrobbantás hatása alatt álló egyének – reakciói a teljes ledöbbenés és a bénító depresszió között ingadoztak. A bemutatott hibakusák jellemzően vagy túl elfoglaltak voltak életük megmentésével, vagy eleve túl letaglózottak voltak ahhoz, hogy a szinte felfoghatatlan események iránt komolyabb érdeklődést mutassanak. 1945–46-ban nem lehettek tisztában a radioaktív sugárzás roncsoló hatásaival sem – a még évtizedek múltán is ható vagy éppenséggel újonnan érzékelt károkat értelemszerűen csak fokozatosan lehettek képesek felmérni.

Ahogy John Hersey negyven évvel későbbi, Hiroshima: The Aftermath (Hiroshima: Az utóhatás) című, ugyanazon hat személy 1945 utáni történeteire fókuszáló riportjából kiderül, a túlélés gyakran szégyenként megélt sajátos szerencsén túl a hibakusáknak számos szövődményes bajjal és általános nyomott közérzettel is meg kellett küzdeniük. A háború utáni, egyre prosperálóbb Japánban mindezen túl a megbélyegzés és diszkrimináció különböző formáinak is ki voltak téve, mivel sok polgártársuk rendszeres munkára, akárcsak házasságra és utódlásra egyaránt alkalmatlannak tartotta őket.

A példátlan emberi katasztrófa túlélőinek ingyenes egészségügyi kezeléséről a japán állam csak 1957-től kezdett gondoskodni. A releváns törvény az ún. felrobbantás hatása alatt álló egyéneket négy kategóriába sorolta, különbséget téve az atomrobbanás idején a helyszínen tartózkodók, a tizennégy napon belül ott megfordulók, az áldozatokkal közvetlen kapcsolatba kerülők, és az előbbi három kategóriához tartozó nők gyerekeiként a tragédiát közvetlenül követően születettek között. A helyrehozhatatlan és maradandó károkat szenvedő hibakusák rendszeres havi juttatásokat csak még később kezdtek kapni.

Hiroshima porig rombolt városát eközben újjáépítették – lakosság száma már 1945 folyamán az augusztust megelőző szám mintegy harmadára duzzadt. A japán parlament ezen újjáépülő, a romhalmokat szinte kivétel nélkül eltüntető várost a bombázás negyedik évfordulóján a béke ún. emlékvárosának jelölte ki, megalapítva az azóta is folyamatosan látogatható, immár számos elemből álló emlékparkot (e komplexum alighanem leglátványosabb része amúgy épp a kivételként meghagyott romok egyike).

Elképesztő, mégis igaz, hogy Hiroshima 1945 óta gyakorlatilag visszaszerezte a japán városhálózaton belüli egykori jelentőségét – több mint egymillió lakosával jelenleg Japán 11. legnagyobb városának számít. Augusztus hatodikai éves megemlékezéseivel és számos, a „soha többé!” szellemében megrendezésre kerülő nemzetközi eseményével a város a (legalábbis névleg) demilitarizált országban többek között a békeaktivizmus központjának számít.

Az atombomba 75. évvel ezelőtti bevetésének döbbenetes története az ember kettős természetére – példátlan invenciózusságára és páratlan kegyetlenségére – vett vakító fényt.

Hiroshima egyúttal szimbolikus kapu, amelyen keresztül az emberiség átlépett a nukleáris háborúskodás korába. Meglehet, úgy érdemes e kapura gondolnunk, hogy itt kezdődött az emberi világ végleges elpusztítása.

Annyi kétségtelen, hogy mire ez valóban bebizonyosodna, már nem lesz ki megírja.

Nagy Péter Tibor válasza:

Örülök, hogy kiváló kollégám Laczó Ferenc megosztotta ezt a Mérce cikket, amivel - bár csak For your information - jelzéssel látta el, nyilván némiképp egyetért. Magam is

utaltam rá az eredeti bejegyzésben, hogy vannak viták az atombomba kifejlesztésének és bevetésének valós célját, hasznosságát, jogosságát érintően. Éppen ezért amit kiposztoltam, nem egyszerűen egy bejegyzés - hanem javaslat is egy csendes szombat esti beszélgetésre, aki szeretné annak a Dankó utcában, akinek kényelmesebb annak a számítógép képernyője előtt világszerte. Nem kétséges ugyanis hogy számtalan kiváló könyv, tanulmány, cikk, dokumentumfilm született azt az álláspontot alátámasztandó, melyet a magunkfajta ember zsigerből vall: a tényt, hogy elborzadunk ártatlan emberek tizezreinek halálától, s természetesen elborzadunk attól is, hogy az atomrobbanások elhúzódo egészségügyi hatásai évtizedekkel később is szedték áldozataikat. De az emberi elme egyébként is úgy működik, hogy egyetlen sok áldozattal járó tragikus esemény jobban sokkolja, mint sok kevesebb áldozattal járó esemény - a repülőgépbalesetek, gyorsvonatütközések mindig vezető hírek - miközben a százezer utaskilóméterre jutó autóbaleset áldozatok száma a világon összehasonlíthatatlanul magasabb. A két atombomba soktízezer ártatlan áldozata egy olyan hosszabb történelmi eseménysor része, melyben soktízmillió ártatlan ember halt meg, a majdnem 2200 napos történet minden napjára huszonhétezerél több áldozat jut. A magunkfajta emberek éppúgy gyűlölik a háborút, éppúgy idegenkednek a katonai megoldásoktól mint a harmincas évek amerikai és brit polgárainak többsége, akik úgy gondolták, hogy a be nem avatkozással megőrzik a békét, a maguk területére, maguk életére maguk generációjára nézve pedig a szabadságot is. Kiderült, hogy tévedtek, ha a szabadság megvédését korábban kezdik el, több tizmillióval több ártatlan ember éri meg 1945 őszét. De áldozatok nélkül sosincs jobb világ - s ez azóta sincs másképp. Nehéz ezt elfogadni. Ezért kell - szerintem - nemcsak emlékeznünk, hanem beszélgetnünk is.